

Beter geslagen door de waarheid dan gekust door een leugen

Bij het ontruimen van de woning van mijn vader, die bijna een jaar geleden op 91-jarige leeftijd overleed, vond ik het boek “*aanzien 20e eeuw: het wereldnieuws in beeld*”. Het was uit 1980 - ik was toen 16 - en ik had sindsdien niet bewust aan dit boek gedacht. Maar toen ik het weer doorbladerde realiseerde ik me hoe groot de invloed ervan op mijn wereldbeeld moet zijn geweest. Het begint met een paar mooie foto's van *La Belle Epoque* - maar zelfs die worden begeleid door teksten over de stuitende rijkdom van de elite in een Europa vol armoede - en eindigt met de toenmalige Amerikaanse president Carter, die tussen vele witte kruisen neerknielt op een oorlogskerkhof in Normandië. Daartussen ziet de lezer een schier eindeloze serie gruwelijkheden aan zich voorbij trekken, waarvan ik ook nu nog het meest geschokt ben door de foto's van galgen en andere executies, waar je de (bijna) doden recht in de ogen kijkt. Natuurlijk kom je Stalin, Hitler, en Mao niet in iedere eeuw tegen, maar ik vraag me af of een dergelijk boek over een eerdere eeuw er - los van de mogelijkheden die de fotografie bood - wezenlijk anders uit had gezien.

Tegelijk voelde ik me als zestienjarige sterk aangetrokken tot de zo abstract mogelijke wetenschap, in de vorm van theoretische natuurkunde en wiskunde. Dit leek in eerste instantie een onafhankelijk proces (eerder een voortzetting van mijn mislukte loopbaan als topschaker), maar het werd steeds meer een antwoord op dat boek: tegenover de menselijke verschrikkingen op aarde stond de schoonheid van de kosmos en de natuurwetten, culminerend in de Algemene Relativiteitstheorie van Albert Einstein: een onovertroffen intellectueel kunstwerk dat ook nog eens de werkelijkheid beschrijft. Mijn houding toen en nu wordt treffend beschreven door Adriaan Fokker in zijn *in memoriam* over Einstein uit 1955: “*Zijn ware hartstocht lag in het doorgronden van het raadsel der onmetelijke wereld, die buiten en boven het geharrewar en het gewriemel van persoonlijke belangen, gevoelens, en driften der mensen stond. Dat nadenken troostte hem toen hij de schijnheiligheid van de gangbare fatsoenlijke idealen had doorzien. Als een bevrijding uit een aardse gevangenis lokte hem de beschouwing van die buitenpersoonlijke werkelijkheid.*”

Later kwam daar voor mij de muziek van met name Beethoven bij. Daarover zei de bekende pianist en pedagoog Leon Fleisher (geciteerd door diens leerling Jonathan Biss): “*Deze muziek gaat niet over wat hier is; zij gaat over wat daar is. De meeste componisten zijn geïnteresseerd in het voelbare, het tastbare — hetgeen we kunnen zien, voelen, aanraken. Hij [Beethoven] is geïnteresseerd in dat wat buiten ons waarnemingsvermogen ligt. Dat helemaal daar, de Melkweg, het oneindige.*” Ook veel polyfone koormuziek van de renaissancecomponisten drukt deze grootsheid uit: niet voor niets heet een typisch meesterwerk uit die tijd “*O magnum mysterium*”.

Mijn spagaat is allerm minst nieuw: het principiële verschil tussen het menselijke en twijfelachtige ‘ondermaanse’ en het goddelijke en eeuwige ‘bovenmaanse’ speelde al in het antieke Griekse

denken een sleutelrol. Men slaagde er ook toen niet in om de grootsheid van de kosmos te verenigen met de futiliteit van de mens, ondanks het idee om van goden niet waarlijk superieure maar mensachtige wezens te maken, met alle zwakheden van dien. Evenmin zagen de Grieken in dat de natuurwetten (in die tijd sowieso een anachronisme) in het ondermaanse en het bovenmaanse hetzelfde zijn: dit ongekende inzicht dateert pas uit de 17e eeuw, met name als gevolg van het werk van Newton.

Wie dit een eeuw later wel heel goed begreep was Immanuel Kant. Hij vroeg zich daarbij terecht af of “de sterrenhemel boven hem” de mens niet tot een dierlijk schepsel reduceerde. In plaats van dit te beamen, waarmee hij alle voordelen van het Griekse wereldbeeld met die van de moderne wetenschap zou hebben gecombineerd en Darwin 70 jaar voor had kunnen zijn, probeerde Kant de mens echter toch weer te verheffen: daartoe deed hij een beroep op “de morele wet in hem”, waardoor zich een “van zijn dier-zijn onafhankelijk leven openbaart”, dat zich zelfs “tot in het oneindige uit zou strekken”.

Deze dappere poging om een nieuwe eenheid in oneindigheid tussen mens en kosmos te smeden verraadde het traditionele christelijk wereldbeeld dat Kant, ondanks zijn veelgeroemde kritische instelling, op metafysisch niveau verder niet ter discussie stelde: zowel de kosmos als geheel als de mens waren voor hem het resultaat van een schepping door een welwillende God. Hij stelde ook niet de twee vragen die in de moderne wetenschap centraal staan. Stel dat een gegeven theorie of scenario waar is, hoe zou de wereld er dan uit zien? En mochten hier discrepanties optreden, is er dan wellicht een alternatieve theorie waarvan de implicaties de wereld beter beschrijven?

Het scenario van een welwillende en almachtige God levert geen wereld op als de onze. In dat scenario zouden in de natuur niet doelloosheid en toeval heersen (zie mijn boek “*Naar Alle ONwaarschijnlijkheid: Toeval in Wetenschap en Filosofie*”, Prometheus, 2018), en onder de mensen niet kleinzieligheid, egoïsme, haat, en oorlog hoogtij vieren. Uiteraard heeft iedere serieuze religie hier antwoorden op (zoals het bestaan van liefde, van de vrije wil, of het theodicee argument), maar deze snijden in mijn ogen geen hout. Ze zijn bovendien overbodig, omdat een andere theorie wel degelijk spoort met de wereld zoals die is: er is geen God (tenminste niet van het soort dat de grote monotheïstische religies aanhangen) en geen doel; de loop van de geschiedenis is een combinatie van toeval en het recht van de sterkste (zoals op evolutionaire gronden ook te verwachten valt). De moleculen die in de oersoep het beste om zich heen konden graaien wonnen, en zo is het in principe nog steeds (al zijn die moleculen inmiddels dieren en mensen geworden).

Volgens het recente boek “*The Meaning of Belief*” van Tim Crane (Harvard, 2017) bestaat religie uit twee componenten. Ten eerste is er de ‘religieuze impuls’, oftewel het geloof in het transcendente dat het leven betekenis geeft en waar men zich naar moet richten, en ten tweede bestaat een identificatie met een bepaalde groep en haar tradities en gebruiken (‘de kerk’). De

religieuze impuls is een algemeen menselijke drift en ik moet bekennen dat ik er ten dele ook gevoelig voor ben. Ik ben allerminst een pure materialist die denkt dat er buiten de waarneembare (of beter gezegd: de binnen wetenschappelijke kaders definieerbare) werkelijkheid niets is, en ben in dat opzicht dus geen volgeling van Spinoza (die mij wél van de doelloosheid van het bestaan heeft overtuigd). Integendeel, het bestaan zélf is voor mij het *Magnum Mysterium*.

Ik denk alleen niet dat de grote godsdiensten veel aan de oplossing van dit raadsel bijdragen. Deze godsdiensten zijn mensenwerk en dat verklaart ook de veel te 'kleine' en 'nabije' invulling van het transcendente en haar directe relatie tot de mensheid via Mozes, Jezus, of Mohammed. In mijn opvatting staat het transcendente zo ver van ons af dat we er geen enkele relatie toe kunnen voelen en er niets over kunnen zeggen. Ik richt mij er dan ook niet naar en het geeft mijn leven geen betekenis. Het is een beetje zoals mieren die niet in staat zijn te beseffen dat ze onderdeel zijn van een mierenhoop, laat staan dat zij daar een beschrijving van zouden kunnen geven - al is deze metafoor zoals ook alle andere te zwak om het transcendente te kunnen parafraseren.

Klaas Landsman